

З НЕДАЛЕКОГО МИНУЛОГО

*Олег Бажан, Юрій Данилюк
(Київ)*

ПРАВДА ПРО «СПРАВУ ВІКТОРА ПОГРУЖАЛЬСЬКОГО»

або

Хто і чому здійснив підпал Державної публічної бібліотеки АН УРСР

Подія, що сталася того дня, сколихнула без перебільшення все українське суспільство. 24 травня 1964 р. в самому центрі Києва протягом доби палала Державна публічна бібліотека Академії наук України. Невблаганне полум'я за лічені хвилини пожерло раритетні видання, рукописи, все, чим могла б пишатися кожна культурна нація. Наслідки пожежі були катастрофічними. Як довідуємось з доповідної записки відділів ЦК Компартії України, стихією було знищено близько 500 тисяч одиниць літератури, що становило приблизно 20 % всього книжкового фонду¹.

Пожежа в столиці України не залишилась непоміченою і для світової громадськості. Вже 25 травня до президії Академії наук УРСР звернулися посольства Сполучених Штатів Америки, Франції, які намагалися з'ясувати масштаби втрат однієї з найбільших книгозбірень Європи. Радіо «Свобода» щогодини передавало в ефір повідомлення такого змісту: «Звістка про пожежу в бібліотеці АН УРСР настільки жахлива, що можна уявити собі, що українська культура понесла непоправні втрати. Не лише українська культура, а й ситова культура чимало втратила, оскільки в бібліотеці АН України зберігаються цінності, які мають всенародне значення»². Повідомлення аналогічного змісту поширювало в засобах масової інформації агентство «Рейтер», яке серед іншого висловлювало здивування відсутністю необхідних коментарів з боку українських владних структур.

А офіційний Київ продовжував зберігати мовчанку, наче пожежа стосувалася цілком ординарного об'єкта, який не заслуговував на увагу. Лише після звернення голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченка до ЦК КПУ 26 травня 1964 р. київська міська газета «Вечірній Київ» опублікувала коротеньке повідомлення про пожежу, яке ставило за мету хоча б частково заспокоїти громадську думку. Витримане в стилі «а так все добре, чарівна маркізо» воно намагалося переконати читачів в дріб'язковому характері цієї події. Такої ж позиції дотримувався перший секретар ЦК Компартії України Петро Шелест, який у власному щоденнику без тіні сумніву записав: «Багато галасу навколо пожежі бібліотеки в Академії наук України»³.

Одночасно з цим до Комітету держбезпеки, центральних та місцевих партійних органів надходила інформація про тих, хто вчиняв «цей непотрібний галас». Одним з таких став активний учасник правозахисного руху, психолог за фахом Михайло Горинь, письменник, багаторічний політв'язень Борис Антоненко-Давидович, які вважали загибель унікальних

фондів академічної бібліотеки однією з найбільших трагедій української нації, що поступово втрачала свій інтелектуальний генофонд, губила все краще, здобуте багатьма минулими поколіннями⁴. Чому так сталося?

Очевидно, відповіді на це та інші питання мав дати суд, що відбувся над сучасним Геростратом української культури Віктором Погружальським, який власноручно розпалив це страшне багаття. Однак умови якоїсь дивної і незрозумілої таємності, в яких проходив процес, не стільки відповіли, скільки поставили нові запитання.

Відповісти на них намагався відомий літературний критик, публіцист Євген Сверстюк в своєму талановитому памфлеті «З приводу процесу над Погружальським», який вважав, що проведені слідчі дії та й сам судовий процес не відповідали масштабам тієї трагедії, якої зазнало українське суспільство. Невиправдано м'яким вважав Є.Сверстюк і винесений вирок В.Погружальському, який отримав за свій варварський вчинок лише 10 років ув'язнення. Все це давало підставу йому розглядати підпал наукової бібліотеки як спеціальну акцію, організовану і сплановану радянськими спецслужбами⁵.

Характерно, що памфлет Є.Сверстюка тривалий час залишався одним з вагомих аргументів опозиційних сил, які рішуче і безкомпромісно виступали проти існуювшої тоталітарної системи. Сам факт його зберігання і поширення розглядався як небезпечний державний злочин, який карався на основі сумнозвісних «політичних» статей кримінального кодексу.

Так, поширення памфлету в Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаника стало приводом для порушення кримінальних справ в серпні 1965 року проти львівських інакодумців Михайла та Богдана Горинів, Михайла Осадчого, Івана Геля, Михайла Косіва, Мирослави Зваричевської та ін.⁶.

Органами КДБ була припинена спроба житомирського лінотипіста, початкуючого поета, брата відомого українського письменника Валерія Шевчука – Анатолія Шевчука, розтиражувати памфлет на обладнанні місцевої друкарні. У вересні 1966 р. Житомирський обласний суд засудив А.Шевчука до п'яти років позбавлення волі у виправно-трудових таборах суворого режиму⁷.

Протягом тривалого часу будь-яка згадка про справу Віктора Погружальського здавалася неможливою, оскільки пов'язані з цим документальні матеріали були практично недоступними для дослідників і широкого загалу. Лише сьогодні ми можемо сказати всю до останку правду про історію підпалу академічної бібліотеки, яка виглядає значно прозаїчніше, ніж її змальовували національно-свідомі кола української інтелігенції.

Отже, Віктор Володимирович Погружальський... Власне не Погружальський, а Погужельський. Своє прізвище він власноручно поміняв, бажаючи відмежуватися від батька – «заклятого ворога народу», розстріляного за постановою особливої трійки УНКВС Кам'янець-

Подільської області від 20 вересня 1938 року у справі сумнозвісної «Польської організації військової». Нічого спільного не хотів він мати і з рідним дядьком, засудженим у вересні 1944 року до вищої міри покарання за співробітництво з фашистським окупаційним режимом.

Не прикрашала біографії Віктора Погружальського й мати – Юлія Йосипівна, яку в 1948 році намагалися виселити з Поділля на основі Указу Президії Верховної Ради СРСР за невироблення мінімуму трудоднів. Лише тяжка хвороба врятувала 50-річну жінку від позбавлення власної домівки⁸.

Цілком очевидно, що в умовах радянської дійсності подібні біографічні відомості значною мірою обтяжували життя молодого людини, перекривали їй шлях до просування по службовій драбині.

На В.Погружальського малися й інші компрометуючі матеріали. Весною 1943 року, його, 18-річного юнака, було вивезено до Німеччини, де він працював на заводах Крупна в мм. Ессен, Верзель, Ферде та ін. Після капітуляції фашистської Німеччини, деякий час перебував у таборі в американській зоні окупації. Потім разом з іншими радянськими громадянами був переведений у Штернбергський пересильний пункт⁹.

Таким чином, тавро «людини другого сорту» В.Погружальський отримав на все життя. Реально відчув його на собі, перебуваючи в лавах Радянської Армії. Постійні перевірки, виклики до особливого відділу, недовіра з боку командирів і товаришів нерідко виводили В.Погружальського з стану рівноваги, ставили осторонь колективу.

Після демобілізації в грудні 1950 р. Віктор Погружальський намагався всіляко себе ствердити. Навчався на історичному факультеті Київського державного університету, поступив на заочне відділення Харківського бібліотечного інституту. Багато читав, шукав розради в художній літературі. Сподівався що його зусилля по самовдосконаленню, отриманню фахової освіти будуть помічені керівництвом Державної публічної бібліотеки АН УРСР, в якій він працював з 1951 року.

Однак в бібліотеці щодо Погружальського формувалася надзвичайно негативна думка. І директор бібліотеки В.С.Дончак, і інші співробітники вважали В.Погружальського грубою, сварливою людиною, здатною породжувати суцільні конфлікти. Причому для цього в них були свої підстави. Лише в 1958-1963 рр. Погружальський написав до центральних, партійних та радянських органів, редакцій газет, інших засобів масової інформації понад 30 різноманітних заяв і скарг, в яких викривав всілякі негаразди в бібліотеці. Деякі скарги, наприклад написані у віршах, виглядали як дивацтво. Прочитуємо лише кілька рядків:

Я не чета обывательской братии!
И катитесь вы к чертовой матери!
Мой путь не избран наугад -
Еще пятнадцать лет назад!
Социализма притягательная сила

Вырвала меня из объятий
Капиталистического мира
Я — коммунист.
Коммунист — поэт!
Мне по-праву положен
Партийный билет
Облаченный я этим бесценным мандатом
Дам энергию Родине больше чем атом.
Эта высшая честь!
Человек отчеканенных взглядов
На жизнь смотрю не как она есть,
А как ее переделывать надо.
Я — Коммунист!
И жизнь для меня борьба!
Как для Маркса и Ленина
Разница только та,
Что они величайшие гении!¹⁰

Звичайно, подібна форма листування породжувала недовіру до скарг і заяв В.Погружальського. Однак далеко не всі вони були такими безпідставними. Так, майже повністю підтвердилася скарга Погружальського до українського корпункту газети «Известия» від 4 квітня 1963 р. Повідомляючи про це секретаря ЦК КПУ М.О.Соболя, заступник голови Комітету партійного контролю при ЦК КПУ А.Маленкін писав: «Перевірка показала безвідповідальне ставлення до збереження книжкових фондів. Значна частина книг, особливо тих, що розміщені в підвалах і приміщеннях церков, внаслідок незадовільного збереження, прийшла в непридатність. Тільки за останній рік зіпсувалось понад 100 тисяч примірників літератури. Немає даних навіть про кількість книжок резервного фонду і фонду концентрації. Здача непридатних книжок в утиль проводиться без належного опису і обліку, а по загальній вазі. Відсутність будь-якого обліку створило умови для розкрадання книжкових фондів»¹¹.

Досить дивну форму обрав В.Погружальський і для вирішення власних питань. Так, напередодні одного з травневих свят, вимагаючи отримання квартири, він разом з тещею, дружиною, дитиною, численним господарським начинням самочинно оселився в конференцзалі ДПБ АН УРСР.

Коли ж вчинки В.Погружальського в 1960 р. засудив товариський суд, він тут же в залі засідання демонстративно оприлюднив заяву на адресу Президії Верховної Ради УРСР такого змісту: «Прошу дозволити мені і моїй сім'ї (дружина і дитина одного року) виїхати з Радянського Союзу в одну з європейських соціалістичних держав, де б я міг за чесну та ініціативну працю одержувати відповідні кошти, що дали б мені можливість мати їжу, одяг, житло і лікування. Це все, що мені потрібно»¹².

Отже, конфлікт між Погружальським і керівництвом бібліотеки

загострювався. В колі своїх друзів Віктор не раз повторював, «що все це кодло (бібліотеку) треба розігнати і взагалі пару каністр бензину – і вся справа».

Пізніше, на допиті 30 травня 1964 р., очевидно, не бажаючи підводити товаришів, В.Погружальський визнавав: «Про свої наміри помститись адміністрації, які виникли у мене років з три тому, коли я працював у відділі обробки, я нікому не говорив і виношував ці думки в собі. Про те, що в мене народилася думка помститися шляхом підпалу бібліотеки я нікому ніколи не говорив»¹³.

Чи могла б народитися думка про підпал національної святині у психічно нормальної людини. На це питання дає відповідь акт медичного обстеження В.Погружальського від 15 грудня 1960 року, в якому чітко зазначено, що «Погружальський страждає тяжким прогресуючим психічним захворюванням». В іншому консультативному висновку, підготовленому в тому ж році, В.Погружальському ставився більш конкретний діагноз – реактивний невротичний стан.

За всіма морально-етичними нормами хвору, психічно неврівноважену людину, необхідно було оточити увагою в колективі, створити навколо неї нормальну атмосферу. Однак натомість його все активніше втягували у різні інтриги, не забували нагадувати про минуле, на кожному кроці і у вічі, і за очі називали шизофреніком. Все це штовхнуло В.Погружальського на безпрецедентний і відчайдушний крок.

Звернемось знову до кримінальної справи В.Погружальського, в ході розслідування якої останній похвилинно відтворив подробиці тієї страшної події. «В ніч з 23 на 24 травня 1964 р., – говорив він на допиті слідчому, – я залишився в будинку бібліотеки АН УРСР, де 24 травня 1964 р. приблизно о 5 год. 30 хв. здійснив підпал. Підпал зробив з метою помсти директору бібліотеки Дончаку, його заступнику Рудю, працівникам бібліотеки Петренку, Молодчикову, Шимченку, Пашковій, Павличенку, які всіляко травили і знущались наді мною, намагалися зробити з мене душевнохворого, дорікали тим, що був на окупованій території, що в мене репресований батько.

Для здійснення підпалу бібліотеки 23 травня 1964 р. я взяв дві коробки сірників і приблизно о 20 год. 30 хв. зайшов у будинок бібліотеки. Там я піднявся на IV поверх в приміщення абонементу і звідти на VII поверх книгосховища.

На площадці запасних сходів біля дверей II поверху книгосховища я простояв з 21 години до 23 години 23 травня 1964 р. до кінця роботи бібліотеки, коли в книгосховищі було виключено світло. В 12 годин ночі я вийшов на II поверх книгосховища, підійшов до свого робочого місця. Там одягнув халат, ліг на стіл і намагався заснути до ранку.

24 травня, приблизно о 5 годині, з III поверху книгосховища я спустився на I поверх і там спалив свої документи. Документи я знищив

тому, що сподівався загинути у вогні і не хотів, щоб залишилися мої документи.

О 5 год. 30 хв. 24 травня на I поверсі я підійшов до одного з стелажів, взяв декілька книг, порвав їх і підпалив. Потім на II поверсі підпалив в двох-трьох місцях. Таким же чином я підпалив на III, IV, V, VI, VII, VIII поверхах, підпалював в двох-трьох місцях. В приміщенні каталогу намагався підпалити каталожні картки. Після підпалу каталогу я вийшов у вестибуль головного будинку, звідкіля каретою швидкої допомоги був доставлений до Жовтневої лікарні, де і був затриманий. Підпал книг на всіх восьми поверхах книгосховища здійснив за допомогою сірників»¹⁴.

На пожежників, що прибули до будинку бібліотеки о 6 год. 04 хв. чекала справді розбурхана стихія. Виявлених 30 вогнищ зусиллями 17 оперативних відділень, 152 пожежників вдалося ліквідувати лише через 31 годину. 25 травня о 13 год. 27 хв. при ліквідації пожежі 26 пожежників отримали важкі отруєння і опіки рогової очей.

Водночас події, пов'язані з пожежею, відкрили цілий ряд слабких місць і показали, що бібліотека до подібних випадків була практично не підготовлена. В доповідній записці спеціальної комісії ЦК КПУ недвозначно говорилося: «Оцінюючи стан протипожежної охорони в бібліотеці, її керівництво, президія АН УРСР та органи протипожежної охорони розглядали цю установу як звичайний об'єкт. В штаті бібліотеки не було передбачено цілодобового протипожежного поста. Органи Держпожежнагляду на ставили корінних питань щодо обладнання приміщення бібліотеки новими засобами сигналізації та пожежегасіння. В бібліотеці та пожежній команді, за якою закріплений даний об'єкт, не було оперативно-технічної карти приміщення з визначенням під'їздів, місць водопостачання, розташування, конструкторських особливостей будинку. Все це негативно позначилось на організації гасіння та локалізації окремих вогнищ»¹⁵.

Збитки від пожежі були величезними. Вогнем та водою було знищено більше півмільйона книг на суму 117 тис. крб. Значно постраждало приміщення бібліотеки, на відбудову якого потрібно було витратити понад 500 тис. крб.

Винятково швидко на пожежу в бібліотеці відреагувало вище політичне керівництво республіки. Вже 5 червня 1964 р. президія ЦК КПУ прийняла постанову, в якій визнавала діяльність керівництва бібліотеки та президії Академії наук УРСР вкрай незадовільною. За серйозні недоліки в роботі директора бібліотеки В.С.Дончака було звільнено з роботи, партійне стягнення оголошувалося віце-президенту АН УРСР академіку І.К.Білодіді. Одночасно з цим урядовій комісії під головуванням заступника голови Ради Міністрів УРСР Андріанова спільно з президією АН України доручалося в п'ятиденний термін розробити заходи по відбудові приміщення бібліотеки, відновлення її книжкового фонду. Відділ адміністративних органів

зобов'язувався до липня 1964 р. внести на розгляд ЦК КПУ питання про стан і заходи по посиленню протипожежної охорони в республіці¹⁶.

Проведена робота по ліквідації наслідків пожежі вже через кілька місяців дала свої позитивні результати. Як повідомляв 21 листопада 1965 р. президію ЦК КПУ академік І.К.Білодід за півтора роки було:

- повністю відбудовано основне приміщення бібліотеки, переобладнанні сучасним устаткуванням читальні зали і книгосховища;
- створена надійна система протипожежної охорони;
- підготовлені до видачі читачам наукові фонди бібліотеки;
- за рахунок дублетного і резервного фондів з числа 500 тисяч втрачених книг поновлено і повернуто на полиці 250 тисяч одиниць літератури;
- придбано ряд унікальних книжкових колекцій.

Однак повернемося до нашого героя, який лише в слідчому ізоляторі усвідомив всю ганебність свого вчинку. Та каяття вже було запізним. У вересні 1964 р. Віктора Погружальського було засуджено до десяти років позбавлення волі. Так і увійшов він в історію як сучасний Герострат, який завдав величезних втрат українській культурі.

Що ж до самої історії з підпалом бібліотеки, то вона потребує цілого ряду уточнень і спростувань, які супроводжують справу Погружальського вже протягом трьох десятиріч. Так, не витримує ніякої критики версія, що підпал бібліотеки було сплановано і організовано радянськими спецслужбами з метою знищення унікальної колекції українські, рукописних фондів, які зберігалися в академічній бібліотеці. На наше щастя саме ці колекції постраждали щонайменше. Найбільш ушкодженими були фонди літератури з географії, медицини, деяких технічних дисциплін.

Не підтверджується архівними документами і наявність під час пожежі якихось спеціальних речовин, які завадили як найшвидшому гасінню.

Всі ці чутки породила сама система, яка невинуватно утаємничувала будь-які екстраординарні події в житті суспільства.

Примітки

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 3749. – Арк. 28.

² Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). – Колекція документів.

³ Шелест П.Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. – М., 1995. – С. 196.

⁴ Управління Служби безпеки України (далі – УСБУ) у Львівській області. – Спр. П-26984. – Т. 2. – Арк. 109.

⁵ З приводу процесу над Погружальським // Сучасність. – 1965. – № 2. – С. 78-84.

⁶ УСБУ у Львівській обл. – Спр. П-26250. – Т. 1. – Арк. 3.

⁷ УСБУ в Житомирській обл. – Спр. 28834-П. – Т. 2. – Арк. 69-71.

⁸ ДА СБ України. – Колекція документів.

⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 3749. – Арк. 28.

¹⁰ ДА СБ України. – Колекція документів.

¹¹ ЦД АГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5925. – Арк. 81.

¹² Там само. – Оп. 6. – Спр. 3749. – Арк. 31.

¹³ ДА СБ України. – Колекція документів.

¹⁴ УСБУ у Львівській обл. – Спр. П-26250. – Т. 3. – Арк. 325.

¹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 3749. – Арк. 34.

¹⁶ Там само. – Арк. 24-26.